

فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام
سال ششم، شماره بیست و دوم، تابستان ۱۳۹۵
صفحات ۱۲۵ - ۱۵۱

جایگاه امیر خسرو دهلوی در تاریخ‌نگاری هند

سیاوش یاری^۱

مسلم سلیمانیان^۲

چکیده

ورود اسلام به شبه‌قاره هند، افزون بر تحولات مذهبی، تغییرات اجتماعی و سیاسی مهمی در پی داشت و موجب تحولات عمیق فرهنگی نیز شد. از جمله مهم‌ترین جلوه‌های این تحولات، ایجاد سنت تاریخ‌نگاری در این سرزمین بود. در واقع، با استقرار اسلام در شمال‌غربی هند، تألیفات تاریخی به عنوان شاخه‌ای از ادبیات در شبه‌قاره به سوی پیشرفت گام برداشت. وجه غالب در تاریخ‌نگاری هند اسلامی، سیطره زبان فارسی و دیدگاه‌های تاریخ‌نگارانه ایرانی بر آن است. بنابراین می‌توان ادعا کرد شروع تاریخ‌نگاری در شبه‌قاره هند متأثر از تاریخ‌نگاری ایرانی و به زبان فارسی بوده است. تواریخ فارسی دوره حاکمیت سلاطین دهلی، از منابع اصلی تاریخ هند دوره میانه به شمار می‌آیند. مؤلفه‌های متعددی چون بینش مورخان، نحوه گزینش رویدادها، منابع مورد استفاده، روش‌های تاریخ‌نگاری، ابزارهای سنجش درستی رویدادها، شیوه‌های تدوین و تنظیم داده‌ها، خاستگاه اجتماعی و ادبیات به کار گرفته شده در هر مورخ، منحصر به فرد به نظر می‌رسد.

از جمله افرادی که تا کنون نقش وی در تاریخ‌نگاری هند مغفول مانده، امیر خسرو دهلوی (۶۵۲ - ۷۲۵ق) است. در پژوهش حاضر تلاش شده با روش تحلیل متنی و گفتمانی، جایگاه امیر خسرو دهلوی و نقش وی در تاریخ‌نگاری هند بررسی شود. بر اساس مقایسه آثار تاریخ‌نگاری در دوره مورد نظر، به نظر می‌رسد با وجود این‌که امیر خسرو مورخی حرفه‌ای نبود، اما داده‌های تاریخی نابی متأثر از احوال و شرایط زمان خود از تاریخ هندوستان را از دریچه ادبیات بازتاب داده است.

واژگان کلیدی: امیر خسرو دهلوی، تاریخ‌نگاری، هندوستان، سلاطین دهلی، ادبیات.

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه ایلام - نویسنده مسئول (s.yari@ilam.ac.ir)

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه ایلام (m_soleimaniyan@yahoo.com)

دریافت: ۱۳۹۵/۰۳/۲۰ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۵/۲۰

تبدیل، تغییر، تحول و گسست در رویه‌ها و روندهای تاریخی از کاربردی‌ترین مفاهیم مورد استفاده در دانش تاریخ‌اند و به نوعی موضوع اصلی این دانش به شمار می‌روند. هدف تاریخ‌پژوهی از بررسی رخدادها، چیزی جز دریافت تغییرات نیست. با بررسی برخی موضوع‌های تاریخی، گاه می‌توان به الگوهای دست یافت که وجود تغییرات در درون آن الگو میسر می‌شود. در این نوشتار، با توجه به تغییرات و تحولاتی که در نگرش^۱ مبانی معرفتی و جهان‌شناسی که در تاریخ‌نگاری هند به وجود آمده است و از طریق بررسی تحلیل‌های دهلوی، به این پرسش پاسخ داده می‌شود که آیا می‌توان حضور مؤلفه‌ای غالب را در تاریخ‌نگاری هند در دوره مورد نظر اثبات کرد؟ به دیگر سخن، متون تاریخ‌نگاری هند در دوره مورد پژوهش، چه مؤلفه‌هایی دارند و جایگاه امیرخسرو دهلوی و نقش وی در تاریخ‌نگاری هند چیست؟

به نظر می‌رسد برای آگاهی از شیوه تحلیل امیرخسرو در تاریخ‌نگاری هند، باید به چیدمان مطالب، مضامین پنهان در متون و باورهای وی توجه داشت. مدعای این تحقیق این است که تاریخ‌نگاری هند در دوره مورد بحث به مجموعه‌ای از الگوها و انگاره‌های ثابت در حیطه انتخاب موضوع، بینش، روش، ابزار سنجش، خاستگاه، مخاطبان و زبان، پای‌بند بوده است؛ چنان‌که امکان تولید متونی خارج از متون مزبور میسر نبود و تفاوت‌های صوری و شکلی به عنوان ویژگی‌های مورخ به شمار می‌آمد که الگوی اصلی را نقض نمی‌کند. به نظر می‌رسد با وجود این‌که امیرخسرو مورخی حرفه‌ای نبوده، اما از دریچه ادبیات، داده‌های تاریخی نابیی از تاریخ هندوستان ارائه کرده است. اطلاعات ارائه شده دهلوی از اعتلا و انحطاط حکومت‌ها، در دوره‌های بعد مورد توجه مورخان هندی قرار گرفته است؛ اما آیا می‌توان دهلوی را تاریخ‌نگاری حرفه‌ای دانست؟ دیگر این‌که دهلوی دارای چه نگرشی بوده، با چه هدفی دست به نگارش زده، تفاوت در تاریخ‌نگری و همچنین تفاوت در هدف از نگارش، چه تأثیری بر نگارش‌های وی داشته و تا چه حد در تاریخ‌نگری او اثرگذار بوده است؟ نوشتار

۱. نگرش تاریخی و نگرش ساخت یا میتوپوئیتیک، نگرشی است که دنیا را بر مبنای اسطوره‌های خود می‌شناسد.

حاضر در صدد پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاست.

مواد و روش انجام تحقیق

روش در نظر گرفته شده برای این تحقیق، روش تحلیل متنی و گفتمانی است. متن‌گرایی و زمینه‌گرایی، گرایش‌هایی متفاوت در عرصه روش‌شناسی هستند که برای مطالعه متون اندیشه‌ای به کار برده می‌شوند. هرمنوتیک متن‌گرا بر کافی بودن خود متن به عنوان تنها عامل مورد نیاز جهت فهم آن تأکید دارد. در این شیوه، دست‌یابی به انگیزه‌ها و نیات نویسنده، امری غیرممکن است و استفاده از اطلاعات خارج از متن - یعنی زمینه - امری بیهوده و چه‌بسا خط‌آور به شمار می‌رود (نوذری و مجیدپور، ۱۳۸۹: ۱۰۱). در تقابل با این رویکرد، هرمنوتیک مؤلف‌محور که در پی فهم نیات نویسنده برای درک بهتر متن بود، رشدی چشم‌گیر یافت. در ادامه این رویکرد بود که قرائت زمینه‌گرا به وجود آمد که در آن به غیر از قصد و نیت نویسنده، به شرایط ساختاری گوناگونی که زمینه‌ساز شکل‌گیری یک متن می‌شود، باید توجه می‌کرد. متدولوژی قرائت زمینه‌ای فهم معنای هر متن را وابسته به فهم زمینه‌ها و شرایط فکری، سیاسی، اجتماعی، مذهبی و... پیرامون متن و نویسنده آن می‌داند. بنابراین رویکرد، فهم اندیشه و متن بیرون از زمینه اجتماعی و تاریخی آن ممکن نیست. این بدان معناست که باید بخشی از مطالعه پیرامون فهم متن را صرف بررسی این نکته کنیم که نویسنده در چه نوع جامعه‌ای در حال نوشتن و متقاعد کردن بوده و ساختار سیاسی و اجتماعی جامعه در آن زمان در چه وضعیتی قرار داشته است (مرتضوی، ۱۳۸۶: ۱۷۲).

نوشتار پیش رو در صدد است با معرفی، بررسی و مطالعه آثار امیرخسرو از طریق درک مفهومی و روشمند گزارش‌های وی، به شناخت وجوه عمده حیات فکری فرهنگی و سیاسی و اجتماعی این برهه دست یابد. همچنین با شناخت مؤلف، ویژگی‌های شخصیتی او و زمانه‌ای که در آن می‌زیسته، به درک بهتری از متون و آثار به جای مانده از وی پی ببرد. داده‌های این پژوهش از طریق مراجعه به کتابخانه و استفاده از اسناد، کتب و مقالات جمع‌آوری شده‌اند.

پیشینه پژوهش

درباره موضوع پژوهش حاضر، تا کنون کتاب یا مقاله‌ای مستقل تألیف یا چاپ نشده است و آثاری که در هندوستان و ایران به نگارش درآمده‌اند، عمدتاً جنبه‌های ادبی آثار دهلوی را مورد توجه قرار داده‌اند و کمتر به آثار یا حتی روایات تاریخی وی عنایت کرده‌اند. برای نمونه، عبدالحسین زرین کوب در مقاله‌ای با نام «امیر خسرو دهلوی، شاعر و منتقد» بیشتر به نثر و شیوه نگارش وی اشاره کرده و عمدتاً آثار ادبی او را مورد نقد و بررسی قرار داده است. مقاله یادشده نگاهی کلی به آثار و احوال وی دارد و وجه تاریخی و آثار تاریخی‌اش به طور خاص مورد توجه نبوده است.

محمدابراهیم خلیل نیز در مقاله «امیر خسرو بلخی، مشهور به دهلوی» به بررسی آثار وی پرداخته و بهتر از بقیه نویسندگان آثار وی را فهرست نموده و شناسایی کرده است. خلیل ۱۸ مورد از آثار وی اعم از دست‌نوشته و چاپی را ملاحظه نموده است. به نظر می‌رسد دسترسی او به آثار امیر خسرو بیش از بقیه نویسندگان بوده است. وی از برخی آثار تاریخی امیر خسرو نام برده که در هیچ مقاله یا کتاب دیگری به آن‌ها اشاره نشده است. با این حال، او نیز تاریخ‌نگاری و آثار تاریخی امیر خسرو دهلوی را موضوع و مسئله اساسی خویش ندانسته و می‌توان گفت فهرست‌وار به آن‌ها اشاره کرده و از برخی تنها نام برده است (خلیل، ۱۳۲۳: ۸ - ۲۹).

محمد معین نیز مقاله‌ای با نام «امیر خسرو دهلوی» به زندگی‌نامه و برخی آثار او اشاره‌ای مختصر داشته که به نسبت مقالات محمدابراهیم خلیل و عبدالحسین زرین کوب، ارزش و اهمیت کمتری دارد.

تنها مرتضی رزم‌آرا در مقاله خود که «نگاهی به مورخان هند میانه» نام دارد، به برخی مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری امیر خسرو اشاره کرده است. او با دیدگاهی منفی و تک‌بعدی آثار تاریخی امیر خسرو را فاقد انسجام، جسته و گریخته، بدون دقت و بدون توالی سال‌شمارانه می‌داند. به نظر وی، فردی مانند امیر خسرو که اهل قلم بود، می‌توانست موضوعات تاریخی را با دید انتقادی و سال‌شمارانه بنگارد (رزم‌آرا، ۱۳۸۳: ۲۳ - ۲۴). این مقاله نیز بسیار مختصر است و حتی فهرستی از آثار امیر خسرو ارائه نکرده و به جایگاه وی در تاریخ‌نگاری هند نیز اشاره‌ای ندارد.

با توجه به این توضیحات، می‌توان ادعا کرد که تا کنون هیچ کتاب یا مقاله‌ای به صورت مستقل، ناظر و معطوف به شخصیت امیر خسرو دهلوی، تاریخ‌نگاری و آثار تاریخی وی، نوشته نشده است. بنابراین ارائه تصویری روشن با دیدگاهی انتقادی از اندیشه و عملکرد و اقدامات او، اهمیت بسیاری دارد و می‌تواند راهنما و راهگشای محققان تاریخ هند، به‌ویژه در دوره سلاطین دهلی باشد.

مروری بر تاریخ‌نگاری در هندوستان

بین تاریخ‌نگاری به معنای چگونگی نگاه مورخ به حوادث تاریخی و تلقی او از تاریخ و وقایع تاریخی و تاریخ‌نگاری به معنای چگونگی نگارش و تدوین رویدادهای تاریخی، ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد. تاریخ‌نگاری مورخ از حیات فکری جامعه و اعتقادات شخصی او و باورها و فرهنگ جامعه‌اش تأثیر می‌گیرد و در تاریخ‌نگاری وی بازتاب می‌یابد. در واقع، تاریخ‌نگاری متکی به نوعی خاص از نگرش و نگاه به وقایع تاریخی است؛ زیرا حتی در وقایع‌نگاری صرف نیز گزینش روایات و روایان با توجه به تاریخ‌نگاری مورخ صورت می‌گیرد. تاریخ‌نگاری اساساً چگونه فعالیتی است؟ آیا تاریخ‌نگاران گزارشگران «حقیقت‌های» تاریخی‌اند؟ آیا میان روایت تاریخی و حقیقت تاریخی پیوندی وجود دارد؟ آیا می‌توان به جای سنجیدن درستی و نادرستی اطلاعاتی که یک متن تاریخی از رویدادها ارائه می‌دهد، به روایات آن‌گونه نگریست که خود، رویدادی است در تاریخ و نه روایتی درباره آن؟ آیا می‌توان از راه تحلیل ساختار و زبان یک متن تاریخی دانست که تاریخ‌نگار به زمانه خود و رویدادهای آن چگونه می‌نگریسته و آن‌چه نمی‌توانسته به زبان آورد، از چه راهی و چگونه در برابر چشمان ما قرار داده است؟ (والدمن، ۱۳۷۵: ۱) این پرسش‌ها نمونه‌ای از پرسش‌های پرشماری است که تاریخ‌نگاری جدید با آن روبه‌روست؛ پرسش‌هایی که به طرح سؤالات کلی‌تر انجامیده و عرصه‌هایی همچون پرسش از ماهیت، موضوع، روش و ارزش تاریخ یا آن‌چه مورخان از آن با نام مفهوم کلی تاریخ نام می‌برند را وارد مبحث تاریخ‌نگاری کرده است. ورود به این عرصه به معنای دقیق‌تر، مستلزم واریسی کلی همه مسائل فلسفی در پرتو نتایج فلسفه تاریخ خواهد بود؛ زیرا دیدگاه کلی به روش تاریخ‌نگاری،

هیچ‌گاه از روند فلسفه به طور کلی مجزا نبوده است؛ بلکه همواره بخشی از آن به شمار می‌آید. این امر، فلسفه جدیدی به وجود آورده که عبارت است از فلسفه تاریخ به معنای وسیع، یعنی یک فلسفه کامل که از دیدگاه تاریخی به تصور درآمده است. حال بی‌آن‌که بخواهیم این سیر فلسفی - تاریخی را پی‌گیری کنیم و خود را در وادی پاسخ به پرسش‌های کلان فلسفه تاریخ بیندازیم، خواهیم کوشید به اختصار، به تحولات تاریخ‌نگاری در هند اشاره کنیم در حد ضرورت‌های مورد نیاز این نوشتار، بدان‌ها پاسخ گوئیم.

در سال‌های اخیر، تاریخ‌نگاری در ایران و جهان یکی از دغدغه‌های برخی محققان تاریخ در ایران بوده است. هرچند شمار آثار تألیفی و ترجمه شده در این‌باره اندک است، اما همین تعداد اندک، حاکی از توجه محققان تاریخ به مسئله‌ای است که در گذشته توجه چندانی به آن نشده بود. البته آن‌چه تا کنون انتشار یافته، بیشتر درباره تاریخ‌نگاری در ایران است و چند اثر نیز درباره تاریخ‌نگاری در جهان به چاپ رسیده است. در این میان، از پرداختن به وضعیت تاریخ‌نگاری در جهان اسلام و تاریخ‌نگاری در هند غفلت شده است.

از جمله جریان‌های مهم تاریخ‌نگاری در جهان اسلام بدون تردید، تاریخ‌نگاری هندوستان است. مورخان قلمرو هندوستان در طول دوره پیش از تیموریان و چه در دوره تیموریان، آثاری پرشمار و ارزشمند خلق کرده‌اند. پرداختن به تاریخ‌نگاری هندوستان به‌ویژه برای ما ایرانیان، از آن‌رو که موجب شناخت بهتر و بیشتر تاریخ‌نگاری ایران می‌شود، دارای اهمیت بسیاری است؛ زیرا تاریخ‌نگاری هندوستان از همان آغاز شکل‌گیری و نیز در مرحله اوج و کمال خود تا حد زیادی وام‌دار زبان فارسی، عناصر ایرانی و شیوه‌های تاریخ‌نگاری ایران بوده است. بنابراین مقدمه، ضروری است ابتدا به تحولات تاریخ‌نگاری در هند اشاره شود. برخی بر این باورند که تاریخ، همراه با مسلمانان به هند وارد شده است. محققانی همچون آلن، فلیت و اشپرنگر به تاریخ‌نگاری واقعی در هند باستان باور ندارند (آفتاب، ۱۳۶۴: ۲)؛ ولی برخی مورخان، وجود کتیبه‌های پرسستیس متعلق به سده چهارم میلادی، هرشچریتا تألیف بانا متعلق به قرن اول و راج ترنگنی تألیف کلنه در قرن ششم را نشانه‌هایی از آثار تاریخی پیش از

اسلام در هند معرفی می‌کنند (Mehta, 2002: 23). این آثار که عمدتاً به زبان سنسکریت‌اند، نفوذی مشخص و محسوس بر تاریخ‌نگاری هند در دوره اسلامی نداشته‌اند. به طور کلی می‌توان ادعا کرد شروع تاریخ‌نگاری در شبه‌قاره هند متأثر از تاریخ‌نگاری ایرانی و به زبان فارسی بوده است؛ زیرا زبان فارسی، قرن‌ها به عنوان زبان فرهنگ و ادب در شبه‌قاره به شمار می‌رفت. از جمله علل رواج زبان فارسی و تأثیر مستقیم آن به‌ویژه بر تاریخ‌نگاری در هند، مهاجرت برخی محققان و ادیبان ایرانی به هند بود؛ چنان‌که برخی مورخان هندو نیز آثار خود را به فارسی می‌نوشتند. تاریخ‌نگاری در هند را می‌توان به دو دوره پیش از تیموریان و دوره تیموریان تقسیم کرد.

نخستین اثر به جا مانده متعلق به دوره پیش از تیموریان، *چچ‌نامه* است که علی بن حامد کوفی در حدود ۶۱۳ آن را از متنی عربی، بدون نام مؤلف و عنوان، به فارسی ترجمه کرد. این اثر، دو بخش دارد؛ بخش نخست گزارشی از خاندانی برهمن در سند پیش از فتوحات اعراب است که تاریخ محلی محسوب می‌شود و بخش دوم و مفصل‌تر، کتاب *ذکر فتوحات اعراب* در ۹۲ - ۹۵ است و شامل مجموعه‌ای از روایت‌هایی همانند روایت‌های *تاریخ طبری* است (کوفی، ۱۳۸۴: ۱۲۳). در این دوره *تاج‌المآثر* نوشته پرتکلف حسن نظامی نیشابوری نخستین تاریخ فارسی هند است که رویدادهای سلطنت دو سلطان نخست دهلی را شرح می‌دهد (نظامی، ۱۳۶۷: ۱۴۵). مهم‌ترین اثر این دوره، *طبقات ناصری* ابو عمرو جوزجانی است که به *منهاج سراج* شهرت دارد و در سال ۶۵۷ ق تدوین شده است. این اثر به تاریخ سلسله‌های اسلامی می‌پردازد و درباره سلسله غوریان، نخستین سلاطین هند و جانشینان آنان و دوره استیلای مغول در این سرزمین، مطالب باارزشی دارد (نک: جوزجانی، ۱۳۶۳). دیگر اثر مهم این دوره، *تاریخ فیروزشاهی*، نوشته ضیاء‌الدین برنی است. این کتاب در ۷۵۸ ق تألیف شده و به تاریخ سلاطین دهلی، از به تخت نشستن بلبن در ۶۶۴ تا سال‌های اولیه حکومت فیروز تغلق می‌پردازد. ضیاء‌الدین برنی به همراه امیر خسرو، از مریدان نظام‌الدین اولیا و از ندیمان خاص محمد بن تغلق (۷۲۵-۷۵۲ ق) بودند که سلطان اغلب با آنان مشورت می‌کرد. برنی در دربار سلطان محمد، موقعیتی مناسبی داشت؛ اما

با مرگ سلطان و در پی یک اشتباه، اعتبارش را از دست داد (میرخورد، ۱۳۹۸: ۳۱۳). از دیدگاه برنی، ثبات سیاسی باید مبتنی بر احترام به مقام و جایگاه موروثی باشد. وی به دلیل توصیف استادانه شخصیت افراد و اوضاع و احوال پیچیده سیاسی و اقتصادی و همچنین دوری جستن از هرگونه تکلف در تألیف، یکی از بزرگ‌ترین استادان نثر پارسی هند به شمار می‌رود (درباره ملاحظات کلی تاریخ‌نگاری و سبک نویسندگی در دوره پیش از تیموریان، نک: آفتاب، ۱۳۶۴: ۱۱ - ۱۳).

به نظر می‌رسد تاریخ‌نگاری هندوستان در دوره پس از تیموریان، دچار نوعی پیشرفت شده باشد؛ زیرا این دوره، یکی از غنی‌ترین دوره‌های تاریخ‌نگاری فارسی محسوب می‌شود. در این دوره برخی مورخان ایرانی مانند زین‌الدین خوافی، خواندمیر و میرزا حیدر که به دلایلی از ایران به هند مهاجرت کرده بودند، بنیان‌گذار تاریخ‌نگاری فارسی در دوره تیموریان هند به شمار می‌روند. افزون بر این گروه، مورخان محلی در هند که متأثر از شیوه فارسی‌نویسی تاریخ‌نگاری ایرانی بودند، تواریخی به این شیوه تدوین کردند. از این گروه می‌توان به ابوالفضل دکنی، ملا احمد تئوی، ملا عبدالقادر بداؤنی و شیخ فیضی سرهندی اشاره کرد (نوشاهی، ۱۳۶۷: ۲۶ - ۲۷). دوره اکبری (۹۶۳ - ۱۰۱۴) را می‌توان دوره شکوفایی تاریخ‌نگاری فارسی هند به شمار آورد. حمایت و تشویق اکبر از نویسندگان و برقراری ثبات سیاسی به رونق تاریخ‌نگاری انجامید. تاریخ‌نگاری پیش از دوره اکبری تنوع چندانی نداشت و مشتمل بر سه شیوه بود: تاریخ عمومی، تاریخ دودمانی و تاریخ منظوم. در دوره اکبری، تاریخ‌نگاری محلی، رسمی، مذهبی، خاطرات و تذکرها نیز پدید آمد (نوشاهی، ۱۳۰۴: ۱۲۴). در دوره جهانگیری (۱۰۱۴ - ۱۰۳۷) به دلیل حمایت و توجه جهانگیر از مورخان، تاریخ‌نگاری پیشرفت بسیار کرد و مورخان این دوره نسبت به مورخان پیشین، درک بهتر و منطقی‌تری از تاریخ داشتند و در انتخاب منابع دقت می‌کردند. از مهم‌ترین کتاب‌های تاریخ این دوره، جهانگیرنامه نوشته جهانگیر است. از جمله ویژگی‌های تاریخ‌نگاری دوره جهانگیر، نوشتن تک‌نگاری درباره امیران مقتدر و مشهور زمان بود (آفتاب، ۱۳۶۴: ۲۱۳ - ۲۸۲). در دوره شاه جهان (۱۰۳۷ - ۱۰۶۸) به سبب برقراری امنیت و رفاه، زمینه برای شکوفایی آثار علمی و تاریخی مهیا شد و دوره‌ای درخشان‌تر برای مورخان

این عهد فراهم آمد (نوشاهی، ۱۳۰۴: ۳۵۸ - ۳۸۲) در دوره اورنگ‌زیب عالم‌گیر (۱۰۶۸ - ۱۱۱۸). با این‌که وی به سبب جنگ‌های داخلی و علل دیگر، چندان از مورخان حمایت نمی‌کرد، اما تاریخ‌نگاری فارسی همچنان پررونق بود (آفتاب، ۱۳۶۴: ۴۱۱).

نکته مهم در این نوشتار، این است که تاریخ‌نگاری امیرخسرو دهلوی (۶۵۲ - ۷۲۵ق) در محدوده تاریخ‌نگاری پیش از دوره تیموریان قرار دارد و تاریخ‌نگاری وی را باید در فضای سیاسی و اجتماعی آن زمان بررسی کرد. تلاش پژوهش حاضر، بر کشف و دست یافتن به مؤلفه‌ها و ویژگی‌های آثار امیرخسرو دهلوی است که به سبب آن، نگاه و تفکر کلی وی نسبت به تاریخ، فلسفه‌تاریخ و تاریخ‌نگاری از پس نوشته‌هایش استخراج شود. از این‌رو برای درک درست‌تری از نگاه تاریخی امیرخسرو، با استفاده از متدولوژی قرائت زمینه‌گرا ضمن بررسی و تحلیل متون تاریخ‌نگارانه وی، شرایط خانوادگی، اجتماعی، سیاسی و... او نیز توجه شده است. در نتیجه این کاوش، به تأثیر فراوان آموزه‌های عصر وی بر ذهن او پی می‌بریم و درمی‌یابیم دهلوی در تمام آثار خود از دریچه ادبیات بر تاریخ معاصرش نظر افکنده است؛ موضوعی که مهم‌ترین ویژگی تاریخ‌نگاری امیرخسرو به شمار می‌آید.

زیست‌نامه امیرخسرو دهلوی

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری هر مورخ تا حد بسیاری متأثر از زیستگاه و اوضاع و احوال حاکم بر زمانه حیات مورخ و در واقع اوضاع اجتماعی، سیاسی و فکری جامعه و اعتقادات شخصی اوست و آثار تاریخی، بازتاب موقعیت اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مورخ به شمار می‌رود. بنابراین، در آغاز بحث تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری امیرخسرو دهلوی، اشاره به زندگی‌نامه و خاستگاه خانوادگی وی لازم می‌نماید.

ابوالحسن امیرخسرو از عارفان و شاعران نام‌آور و پارسی‌گوی هندوستان در نیمه نخست قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری فرزند امیرسیف‌الدین محمود شمسی است. سیف‌الدین از قبیله لاجین (لاچین) از ترکان ختایی ساکن شهر کش در نزدیکی بلخ بود. به گفته محمدقاسم فرشته، پدرش سیف‌الدین محمود از میرزاده‌های هزاره بلخ بوده است (فرشته، ۱۳۳۳: ج ۲، ۷۵۴). دولت‌شاه در این باره می‌گوید:

اصل او شهر کش که آن را قبة الخضراء می‌نامند بوده است و گویند که از هزاره لاجین است. (سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۶۵)

هنگام حمله مغول امیرسیف‌الدین مانند بسیاری دیگر از ساکنان نواحی شرقی فلات ایران به هندوستان رفت. در آن هنگام شمس‌الدین التتمش (۶۳۳ - ۶۰۷ق) بر دهلی و نواحی شمال هند و سند حکومت می‌کرد و سیف‌الدین محمود به خدمت وی درآمد. به همین سبب به «سیف شمس» معروف گردید. او چندی سمت امیرالامرایبی داشت و در جنگ‌ها و فتوح التتمش شرکت می‌کرد. امیرسیف‌الدین در قصبه مومن‌آباد (پتالی) از مضافات دهلی اقامت گزید و در آن جا با دختر عمادالملک که از امرای عصر بود، ازدواج کرد (صفا، ۱۳۷۸: ج ۳، بخش ۲، ۷۷۳). سیف‌الدین سه پسر به نام‌های عزالدین علی شاه، حسام‌الدین و امیرخسرو داشت. خسرو در سال ۶۵۱ق در پتالی متولد شد. در هفت یا نه سالگی وی، پدرش وفات کرد و او تحت مراقبت جد مادری اش قرار گرفت. خسرو بسیار باهوش بود و به تحصیل علوم و فنون عصر خود مشغول شد. او به مطالعه دواوین فارسی اقبال داشت و در این زبان مهارت یافت و از ایام جوانی به سرودن اشعار پرداخت. محل اقامت امیرخسرو شهر دهلی بود. وی نزد پادشاهان دهلی منزلت تمام داشت و از مراحم عطایای آنان برخوردار می‌گردید (معین، ۱۳۳۱: ۲۷ - ۲۸).

امیرخسرو دو سلسله حکومتی خلجیان و تغلقیان و یازده پادشاه از این سلسله‌های حکومتی را دید و به هفت تن از آنان خدماتی ارائه داد و از مواهب و عطایای آنان نیز برخوردار بوده است. پادشاهانی که وی در خدمت و مصاحبتشان به سر برده عبارت‌اند از: غیاث‌الدین بلبن (۶۸۴-۶۶۴ق)، عزالدین کیقباد (۶۸۹-۶۸۴ق)، جلال‌الدین فیروزشاه دوم (۶۹۵-۶۸۹ق)، علاء‌الدین خلجی (۷۱۵-۶۹۵ق)، قطب‌الدین مبارکشاه (۷۲۰-۷۱۵ق)، غیاث‌الدین تغلق شاه (۷۲۵-۷۲۰ق) و محمد تغلق (۷۵۲-۷۲۵ق).

البته وی کیومرث - پسر کیقباد معزی - ملقب به شمس‌الدین، رکن‌الدین ابراهیم شاه، شهاب‌الدین عمر و ناصرالدین خسروخان را نیز دیده است (معین، ۱۳۳۱: ۲۸؛ خلیل، ۱۳۲۳: ۸ - ۲۹).

از جمله حوادث مهم برای امیرخسرو در دوره غیاث‌الدین بلبن، اعزام به اتفاق

خواجه حسن دهلوی به مولتان و به عنوان ملازم پسر بزرگ غیاث‌الدین یعنی «ملک محمد قآن» بود. هنگامی که شاهزاده یادشده در جنگ با مغولان کشته شد (بداوانی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۹۰؛ خوافی، ۱۳۴۱: ذیل حوادث، ۶۸۴) امیرخسرو و خواجه حسن دهلوی به اسارت مغولان درآمدند. آن دو پس از دو سال از اسارت رهایی یافتند و به دهلی بازگشتند (صفا، ۱۳۷۸: ج ۳/۲، ۷۷۵-۷۷۶). امیرخسرو در دوره جلال‌الدین فیروزشاه (۶۹۵-۶۸۹ق) مانند پدر و برادر خود در زمره امرا درآمد و به همین سبب عنوان امیر گرفت و به امیرخسرو اشتهار یافت. سپس با عنوان امیرخسرو در خدمت دیگر سلاطین خلجی بود تا این که روزگار این دودمان به سر آمد و نوبت حکومت به تغلق شاهیان رسید. امیرخسرو یکی از مهم‌ترین آثار تاریخی خویش یعنی *تغلق‌نامه* را به غیاث‌الدین تغلق‌شاه (۷۲۰-۷۲۵ق) اختصاص داد. شاه به مرتبت وی افزود و امیرخسرو را در سفر بنگاله ملازم و همراه خود کرد. در بازگشت از همین سفر (۷۲۵ق) بود که چون خسرو در راه شنید که مراد او شیخ نظام‌الدین اولیاء در گذشته، ترک خدمت گفت و به دهلی شتافت و مجاور قبر مرشد خویش گردید. وی تمام دارایی خود را بین بینوایان تقسیم کرد و پس از شش ماه در ذی‌قعدة ۷۲۵ق بدرود حیات گفت و در جوار نظام‌الدین اولیاء به خاک سپرده شد (صفا، ۱۳۷۸: ج ۳/۲، ۷۷۶).

امیرخسرو به سبب آشنایی با زبان‌های فارسی، ترکی، عربی و هندی اطلاعات نسبتاً خوبی داشت و اشعار فراوانی در زمینه‌های مختلف سروده است. موسیقی هندی و ایرانی را به خوبی می‌شناخت. شعرش لحن و لطافتی خاص دارد و چون ترک‌نژاد و هندی‌زاد بود، کلمات ترکی و هندی نیز در شعر او دیده می‌شود. می‌توان سبک وی را طلیعه سبک هندی به شمار آورد (سدارنگانی، ۱۳۴۵: ۲۳).

وی در غزل‌سرایی پیرو سعدی بود و غالباً مضامین عشقی و مسائل عرفانی را به زبان ساده و پرسوز در بحرهای کوتاه و لطیف بیان می‌کرد (معین، ۱۳۴۶: ۱۲). همچنین از الفاظ و معانی شاعران متصوف ایرانی سود می‌جست. خمسه‌اش از خمسه‌های تمام مقلدان نظامی نسبتاً بهتر و برتر است (سدارنگانی، ۱۳۴۵: ۲۵؛ معین، ۱۳۴۶: ۱۹) و در اشعارش نظامی را به عنوان استادی مسلط به فن ستوده است (معین، ۱۳۴۶: ۱۹). امیرخسرو با سنایی و خاقانی نیز الفت داشت و در قصاید که از غزل‌هایش متین‌تر

است (سدارنگانی، ۱۳۴۵: ۵۶)، از سخنگویانی بزرگ مانند کمال‌الدین اسماعیل و خاقانی و انوری پیروی می‌کند (معین، ۱۳۴۶: ۱۳). برای مثال، به اقتضای «مرآة النظر» خاقانی، قصیده «مرآة الصفا» را ساخته است که از همان روزها در میان اهل ادب شهرت یافت (سدارنگانی، ۱۳۴۵: ۶۷). شاعران بسیاری از سبک و شیوه و به‌خصوص ابداعات و نوآوری‌های امیرخسرو پیروی کرده‌اند. در میان شعرای ایران نیز برخی در حکایات و مثنویات عشق‌انگیز، دنباله‌رو سبک او بوده‌اند (خاقانی، ۱۳۶۲: ۲۰۹). با توجه به برخی غزل‌های حافظ، مشخص می‌شود وی با اشعار و غزلیات خسرو آشنایی داشته و تا حدی تحت تأثیر او بوده است.

نورالدین عبدالرحمن جامی (م ۸۹۸ق) بیش از دیگر شاعران ایرانی با امیرخسرو دهلوی و آثار او انس و الفت داشت و همیشه آرزو می‌کرد به پای او برسد (نفیسی، ۱۳۰۸: ۵۷۴). در کار و حال هر دو، همانندی‌هایی قابل ملاحظه است؛ از جمله این که هر دو در حیات هنری خود، معطوف به گذشته‌اند و دیوان خود را به چند بخش تقسیم کرده‌اند. امیرخسرو در منظومه *قرآن السعدین*، عناوین فصول و ابواب کتاب را به صورت قصیده‌ای موزون مرتب کرده و جامی بسیاری از عناوین قصاید خود را موزون نموده است. هر دو اثر منثور پدید آورده‌اند و با تصوّف رابطه دارند (همو). جامی می‌گوید:

امیرخسرو دهلوی در شعر متفّن است و قصیده و غزل و مثنوی را ورزیده و همه را به کمال رسانیده، تتبع خاقانی می‌کند؛ هرچند به قصیده او نرسیده، اما غزل را از وی درگذرانیده. غزل‌های او به واسطه معانی آشنا که ارباب عشق و محبت برحسب ذوق و وجدان خود آن را درمی‌یابند، مقبول همه‌کس افتاده است. خمسه نظامی را کسی به از وی جواب نداده است و ورای آن، مثنوی‌های دیگر دارد. (جامی، ۱۳۶۷: ۱۰۸)

بینش و رورش در تاریخ نگاری امیرخسرو

مطالعه و تفکر درباره چستی و ماهیت تاریخ‌نگاری، تلاشی معرفت‌شناسانه است و فراتر از پژوهش‌های متعارف تاریخی قرار می‌گیرد. بی‌گمان، مطالعات معرفت‌شناسانه در تقویت مبانی دانش تاریخی، نقشی بسزا دارند. روش تاریخ‌نگاری مورخان در زمینه

تدوین و تألیف داده‌های تاریخی با توجه به تاریخ‌نگاری آنان شکل می‌گیرد. دهلوی نیز از این قاعده به دور نیست. هر مورخ، زیست جهانی دارد که این زیست جهانی پیش‌فرض‌های معرفت‌شناسانه وی را تعیین می‌کند. مورخ مانند هر انسان دیگر متأثر از فرهنگ باورها و نگرش‌های جامعه روزگار خویش است. بنابراین پیش از آن که به نگارش تاریخ بپردازد، تحت تأثیر زیست جهان خود، دارای تفسیرها و تحلیل‌های درباره تاریخ، انسان و جهان است. وی این تحلیل‌ها و تفسیرها را به شکلی آشکار و پنهان، آگاهانه و غیرآگاهانه در متن انعکاس می‌دهد. از بارزترین نمونه‌های این تأثیرپذیری‌ها، انتخاب موضوعات تاریخی توسط مورخان است. در دنیای سستی، این تحلیل وجود داشت که مهم‌ترین نیروی حرکت دهنده تاریخ و پدیدآورندگان اصلی تحولات تاریخی پیامبران و شاهان‌اند. این تحلیل موجب می‌شد تاریخ، زندگی‌نامه شاهان و پیامبران تلقی شود و بر این اساس، مورخان دنیای سستی، عمده توجه خود را بر شرح زندگی پیامبران و شاهان متمرکز می‌کردند و عنایت چندانی به زندگی توده مردم نشان نمی‌دادند.

چنان که گفته شد، امیرناصرالدین ابوالحسن خسرو بن امیرسیف‌الدین محمود دهلوی (۶۵۱-۷۲۵ ق)، معروف به طوطی هند (سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۳۸)، تاریخ را از دریچه ادبیات می‌نگریست. همچنین تاریخ‌نگاری وی را باید در محدوده زمانی پیش از سلاطین گورکانیان هند مطالعه کرد. بدین ترتیب، تاریخ‌نگاری در هند در آستانه حیات فکری و سیاسی امیرخسرو دهلوی هنوز در آغاز راه خود بود و تا دوره وی، تنها سه اثر تاریخی *چچ‌نامه*، *تاج‌المآثر* و *طبقات ناصری* در شبه‌قاره و توسط مورخان مسلمان در هند نوشته شده بود و پس از این‌ها آثار امیرخسرو است که می‌تواند به تاریخ و اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر خود پرتوافکنی کند. البته امیرخسرو مورخی حرفه‌ای نبود و خود وی نیز چنین ادعایی نداشت. آثار امیرخسرو یا تحت حمایت پادشاهان حاکم و یا به دستور آن‌ها تهیه و ارائه شده است. از این‌رو وی با وجود کثرت مشاغل در دربار سلاطین مختلف، به نوشتن کتب ادبی و تاریخی توجه زیادی داشت. وضعیت و شرایط تاریخی و همچنین طبقه و مقام مخاطب یا مخاطبان، یکی از عوامل مؤثر در چگونگی و شیوه نگارش و حتی انتخاب نوع اطلاعاتی است که باید در

کتاب گنجانده شود.

بی‌گمان، مهم‌ترین مخاطب مورخان، شاهان و درباریان بوده‌اند. این مسئله با موضوعیت یافتن حوزه سیاست به معنای عام آن - یعنی وقایع و رخداد‌های سیاسی - به مثابه بااهمیت‌ترین بخش از کنش جامعه برای گزارش توسط مورخان نیز همسوست. در تواریخ دودمانی، مخاطبان، سفارش دهندگان اثر نیز بوده‌اند و گرچه تواریخ بر حسب علاقه شخصی شاه نوشته نمی‌شد، اما آن‌ها نیز خالی از این نیت نبودند و گاه مورخان، خاستگاه درباری نیز داشتند. امیرخسرو، نمونه خوبی از این گونه مورخان است که تجربه تاریخ‌نویسی را به دربار منتقل می‌کردند. بنابراین، نکته غالب در پارادایم تاریخ‌نویسی، آن است که مورخان درباری، پیشه تاریخ را یک وظیفه می‌پنداشتند؛ هرچند این وظیفه با ترغیب حاکمان و علاقه خود ایشان انجام می‌پذیرفت. به تعبیر روزنتال، اگر کسان دیگری به تاریخ پرداختند و به دستگاه وابسته نشدند، عالمان دینی بودند که از راه تخصص‌های دیگرشان روزی می‌خوردند (روزنتال، ۱۳۶۶: ۶۹).

تردیدی نیست که تنگناهای سیاسی و فقدان آزادی فکر و قلم، از جمله مهم‌ترین موانع فراروی مورخان رسمی به شمار می‌رفت؛ زیرا نخستین شرط تداوم کار آن‌ها خلق آثاری بود که به مذاق حکمران خوش آید. بنابراین تاریخ‌نویس مجبور بود کارهای غیرانسانی حکمران را نادیده انگارد، اشتباه‌های او را همچون کارهای برجسته و عملکرد کوچک او را بزرگ جلوه دهد، شکست‌های او را به فراموشی سپارد یا آن را چشم‌زخمی کوچک به شمار آورد، خون‌ریزان قسی القلب را قهرمان معرفی کند تا خشنودی او و حیرت آیندگان را برانگیزد (تاج‌بخش، ۱۳۷۶: ۱۴۰-۱۴۱). از همین رو، اگر مورخی می‌خواست یا می‌توانست واقعیتهای نامطلوب از نظر حکومت را بیان کند، آن را در لفافه و واژگان ادبی پیچیده می‌پوشاند که تنها برای نخبگان قابل فهم بود و مورخ بی‌درنگ ناگزیر بود با تعریف بی‌حد و اندازه آن را جبران کند یا از تیزی آن بکاهد (آرام، ۱۳۸۶: ۲۳۰). مورخان حتی اگر می‌خواستند، نمی‌توانستند همه رخداد‌های مورد نظرشان را بازتاب دهند. از این رو، آن بخش از تاریخ‌های رسمی که در لفافه به طرح مسائل واقعی پرداخته‌اند، بسیار مهم‌اند و معنای آن را باید با روش هرمنوتیک یا

تفسیر و تبیین و یا زبان‌شناختی درک کرد و به روشنگری تاریخی پرداخت.

درباره تعداد آثار وی نمی‌توان با قطع و یقین سخن گفت. بنا به گفته محمد ابراهیم خلیل از محققان افغانستان کتب تألیفی و تصنیفی وی حدود یکصد اثر است. همو می‌افزاید که ۱۸ کتاب دست‌نویس و چاپی وی را از نظر گذرانیده است (خلیل، ۱۳۲۳: ۱۱). گفته شده است او چهارصد هزار بیت به زبان‌های فارسی، هندی و اردو سروده است. آثار وی هم به نثر و هم به نظم بوده و الهیات، فلسفه، هنر، ادبیات و موضوعات مختلف فرهنگی را دربر می‌گیرد. وی نخستین شاعر مسلمانی بود که آزادانه کلمات هندی را به کار می‌برد و مضامین و صور خیال شعر هندی را پذیرفت. او نخستین و برجسته‌ترین نماینده فرهنگ هندو مسلمان اوایل قرون میانه به شمار می‌رود (Mehta, 2002: 9-10).

امیرخسرو در مثنوی‌های تاریخی خود، وقایع تاریخی و امور پیرامون خویش را کاملاً دقیق به تصویر می‌کشد. ویژگی این سبک، بی‌اعتنایی به وقایع تاریخ پیش از خود است. از جمله مسائل مشترک در کتاب‌های وی، اشاره نکردن به تاریخ قبل از قدرت‌گیری پادشاهانی است که وی در خدمت و مصاحبت‌شان به سر برده است. وی با تمام علاقه‌ای که به این خاندان‌ها نشان می‌دهد، به خاستگاه اولیه و اصل و نسب سلاطین خلجیان و تغلقیان پیش از قدرت‌گیری هیچ اشاره‌ای نکرده و کتاب خود را با آغاز قدرت‌گیری خلجیان آغاز کرده است. البته این امر، تنها منحصر به کتاب‌های او نیست و بازتابی از دید و نگرش غالب و حاکم در دوره حیات این مورخ در این باره است. در دیگر نوشته‌های این دوره نیز این بی‌توجهی به گذشته دیده می‌شود.

وی مثنوی‌های تاریخی‌اش را ابتدا با سرودن قصیده‌ای که در آن به مدح و ثنای حامیان خویش پرداخته است، آغاز می‌کند. عزیز احمد - از محققان معروف هند - درباره امیرخسرو و آثار وی می‌گوید:

شبها و جعلیات فراوانی شخصیت و آثار امیرخسرو را احاطه کرده است؛ اما از آن چه یقیناً متعلق به خود اوست می‌توان عظمت، خلاقیت و نبوغ وی را مسلم دانست. (احمد، ۱۳۶۷: ۱۰۵)

وی بر این باور است که امیرخسرو بی‌آن‌که که دعوی عربیت داشته باشد، گاه ابیاتی

به زبان عربی سروده است (همو: ۹۷).

مهم‌ترین آثار دهلوی

مهم‌ترین آثاری که امیرخسرو در خلال آنان مؤلفه‌های تاریخی را بازتاب داده بدین‌قرارند:

۱. قران السعدین

این کتاب، مثنوی‌ای عرفانی به روش مخزن‌الاسرار نظامی (صفا، ۱۳۷۸: ج ۳، ۷۸۰) به فارسی، در شرح مناسبات و مراسلات معزالدین کیقباد و پدرش بغراخان است که در ۶۸۸ق به دستور معزالدین کیقباد تصنیف شد (دهلوی، ۱۹۷۶: ۳۲۱، ۳۲۹). توضیح آن‌که معزالدین پس از درگذشت غیاث‌الدین بلبن، از جانب درباریان به جانشینی نیای خود انتخاب شد و تا سال ۶۸۹ق سلطنت کرد. وی پس از رسیدن به پادشاهی، طریق لهو و لعب در پیش گرفت و بدین سبب، پدرش بغراخان که در بنگال بود، برای تنبیه‌اش به جانب دهلی حرکت کرد. عزالدین جسارت ورزید و با پدر به مقابله برخاست؛ ولی هنگامی که دو لشکر به یکدیگر رسیدند، در نتیجه مکاتباتی که صورت گرفت، نقار و کدورت از بین رفت و صلح برقرار شد. امیرخسرو ملاقات این پدر و پسر را به *قران‌السعدین* تعبیر کرد و مثنوی خود را به همین نام سرود. وی در آن زمان تنها ۳۶ سال داشت (صفا، ۱۳۷۸: ج ۳/۲، ۷۸۱؛ احمد، ۱۳۶۷: ۱۰۶). خود در این باره می‌گوید:

ساخته گشت از روش خامه‌ای	از پس شش ماه چنین نامه‌ای
در رمضان شد به سعادت تمام	یافت قران‌نامه‌ی سعدین نام
آن‌چه که تاریخ به هجرت گذشت	بد سنه ششصد و هشتاد و هشت

به نظرمی‌رسد مباحث مذکور، از جمله آداب ندامت، تهذیب و تربیت و... بی‌مناسبت با اهداف و اغراض اصلی نویسنده از نگارش کتاب نیست؛ زیرا در این ابیات، دهلوی از اهداف اصلی خود - یعنی آموزش آیین ملک‌داری، دادن پند و اندرز و آموزش شرعیات و حتی جلب رضایت خواننده - غافل نیست. این مطالب که بخشی از متن اصلی کتاب است، با قصد و غرض نویسنده از نگارش آن که تربیت و تهذیب

است، هم‌خوانی دارد. در واقع، نویسنده درصدد نه‌تنها از تاریخ، بلکه از هنر و هر جنس مطلب دیگری از جمله شرعیات که وی را در رسیدن به اهداف خود یاری رساند، استفاده کند. دهلوی در این مطالب نیز در کنار آموزش، از تذکر نکات اخلاقی و دادن هشدارها و پندهای آموزنده غافل نیست.

سبک این شعر، همچون دیگر کارهای امیرخسرو، پر از اغراق و توصیفات و استعارات ادبی است. با این حال، واقعیات تاریخی را با دقت و به شیوه‌ای روان و شیرین بیان کرده است. شاید بتوان گفت که دهلوی کتاب خود را برای تہذیب و تربیت نوشته و تاریخ به معنای خاص آن نیست. کتاب *قران‌السعدین* اختصاصاً ابزاری برای تعلیم و تربیت از نظر دهلوی است. تاریخ می‌تواند ضمن داشتن فایده عملی، در زندگی سیاسی - اجتماعی مطمح نظر باشد. بنابراین، وی با رویکردی فایده‌گرایانه به تاریخ، درصدد استخراج درس‌های اخلاقی از رویدادهای تاریخی است. *قران‌السعدین* به لحاظ تاریخ سیاسی، اجتماعی و هنری، اهمیت بسیاری دارد. در پایان هر بخش، یک غزل آورده که احساسات شاعر را بیان می‌کند. شماری از نویسندگان کوشیده‌اند آن را شرح کنند (منزوی، ۱۳۷۴: ۲؛ استوری، ۱۳۶۲: ۵۰۱).

۲. مفتاح الفتوح

این کتاب منظومه‌ای مربوط به سال اول جلوس سلطان جلال‌الدین فیروزشاه (۳۸۹-۶۹۵ ق) است که پیروزی سلطان را در سال ۶۹۰ق به تصویر می‌کشد. این منظومه به نام‌های *تاج‌الفتوح*، *فتح‌نامه* و *فتح‌الفتوح* نیز مشهور است (منزوی ۱۳۴۸: ج ۴، ۳۰۱۳؛ استوری، ۱۳۶۲: ۵۰۱؛ تهرانی ۱۳۵۵: ج ۹، ۳۳۸). امیرخسرو با تصنیف این منظومه خواسته از سلطان به سبب بخشش‌هایش تشکر کند. امیرخسرو مطالب آن را در یازده گفتار تنظیم کرده که می‌توان از آن اطلاعاتی مفید درباره امرا و ملوک و نیز علم نجوم به دست آورد. *مفتاح‌الفتوح* امیرخسرو در دیوان *غرۃ‌الکمال* او به چاپ رسید (تهرانی، ۱۳۵۵: ج ۲۱، ۳۳۸؛ منزوی ۱۳۷۴: ج ۲، ۱۳۴۶) در *تاریخ مبارکشاهی* یحیی بن احمد بن عبدالله‌السیهرندی و *منتخب‌التواریخ* بداوانی، بارها به این کتاب ارجاع داده شده است (السیهرندی، ۱۳۸۲: ۶۲؛ بداوانی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۹۵).

۳. خزائن الفتوح

خزائن الفتوح یا تاریخ علایی کتابی تاریخی به نثر است که فتوحات و دیگر دستاوردهای علاءالدین خلجی را بیان می‌کند. از آن جا که دهلوی، این اثر را به علاءالدین تقدیم کرد، به تاریخ علایی نیز شهرت دارد. نویسنده، تألیف این کتاب را در سال ۷۰۹ق آغاز کرد و در ۷۱۱ق به پایان رساند (دهلوی، ۱۹۵۳: ج ۱، ۷، ۹). امیر خسرو در این اثر، لشکرکشی‌های این سلطان را در دکن به تفصیل شرح داده است. همچنین شرح حمله مغول به هند و سیاستی که توسط علاءالدین برای نبرد با آن‌ها به کار گرفت، از دیگر مطالب این کتاب است که اطلاعاتی بسیار ارزشمند و دست اول در اختیار خواننده قرار می‌دهد (Mehta, 2002: 10). به گفته عزیزاحمد، امیر خسرو در نگارش این کتاب از حسن نظامی صاحب کتاب تاج‌المآثر تقلید کرده است (احمد، ۱۳۶۷: ۱۱۴). امیر خسرو هدف خود از نگارش کتاب را عبرت‌آموزی و ضرورت دانستن اخبار تاریخ و شاهان توسط سلاطین می‌داند تا سلاطین بر طبق آن، امور را رفع و رجوع عقلی کنند.

چگونه می‌توان اظهار داشت هدف وی عبرت‌آموزی بوده، ولی وقایع و تحولات تاریخی را تحلیل و تعلیل نکرده است؟ مخاطبان وی عمدتاً نخبگان سیاسی (شاهان، شاهزادگان، و دربار) بوده‌اند. این امر را می‌توان از محتوای متون تاریخی وی تشخیص داد که تمرکز آنان بیشتر بر زندگی پادشاهان بوده است. وی تاریخ نخبگان را نه برای توده مردم رعیت، بلکه برای عبرت‌آموزی نخبگان سیاسی نوشته است. رعایا که در بیرون از متن قدرت سیاست زیسته‌اند، برای زندگی روزمره خود چه درس عبرتی می‌توانستند از این کتب تاریخی بگیرند؟ وقتی مخاطب زمامداران باشند، کتب تاریخی باید هدف عبرت‌آموزی را برآورده کنند و بدون ارائه تحلیل و تعلیل از وقایع تاریخی، این امر میسر نمی‌شود. در متون تاریخی، یکی از مسائلی که برای نخبگان سیاسی اهمیتی خاص داشت، چگونگی بالیدن، تداوم و سقوط حکومت‌ها بود. بر این اساس، مورخان باید در آثار خود برای خوانندگانی که فعال عرصه سیاسی و متن قدرت بودند، تحلیل بالندگی و سقوط حکومت‌ها ارائه می‌کردند که خوانندگان اشتباهات پیشینیان را تکرار نکنند. دهلوی نیز در این اثر، درباره تاریخ‌نگاری هند نشان داده که مسئله سقوط

حکومت‌ها و دلایل آن، از دغدغه‌های اصلی وی بوده است.

۴. منظومه دولرانی خضرخان

این منظومه، داستان عشق خضرخان - پسر علاءالدین محمدشاه خلجی - (۷۱۵-۶۹۵ق) به «دیولری» - دختر راجه گجرات - است. امیرخسرو از ترکیب نام و نسب وی - رانا کاران - با تصرفی نام دولرانی را پدید آورد. این سرگذشت را که خضرخان خود برای امیرخسرو بیان داشته بود، شاعر به خواهش خضرخان در مدتی کوتاه به نظم کشید و در مقدمه آن، پس از حمد و ستایش معمول، شرحی از کیفیت نشر اسلام به وسیله سلاطین غوری و ممالیک آنان در هند آورد و آن را در ۴۵۱۹ بیت در سال ۷۱۵ق به پایان رساند (تهرانی، ۱۳۵۵: ج ۸، ۲۸۰؛ مشار، ۱۳۳۷: ۷۰). این منظومه را «عشقیه» نیز نامیده‌اند (صفا، ۱۳۷۸: ج ۳/۲، ۷۸۱؛ اته، ۲۵۳۶: ۷۸).

۵. نه سپهر

این کتاب درباره رویدادهای زمان قطب‌الدین مبارک شاه خلجی (۷۲۰-۷۲۵ق)، مشتمل بر نه باب است که امیرخسرو آن را در سال ۷۱۸ق به دستور سلطان به فارسی سرود. این مثنوی سلطان‌نامه نیز خوانده شده است (دهلوی، ۱۳۶۸: ۴۵۶). نه سپهر ترکیبی است از مضامین رزمی که با مهارت تخیلی تلفیق شده است (احمد، ۱۳۶۷: ۱۰۶). این اثر شرح و وصف دربار با شکوه قطب‌الدین مبارکشاه خلجی و شرح حوادث آغاز اوست (اته، ۲۵۳۶: ۷۹).

۶. تغلق‌نامه

تغلق‌نامه مثنوی‌ای تاریخی است که امیرخسرو آن را برای یادبود پیروزی غیاث‌الدین تغلق بر خسروخان (۷۲۰ق) که به تأسیس سلسله حاکم جدید انجامید، نگاشت. این کتاب، منبع دست اول با ارزش تاریخی برای دوره سلطنت غیاث‌الدین تغلق به شمار می‌رود (Mehta, 2002:11).

اثر یادشده، آخرین تصنیف امیرخسرو است و چنان‌که گفته شد، به نام سلطان غیاث‌الدین و به موجب حکم او منظوم شد (بداوانی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۱۵۶). حماسه‌های تاریخی امیرخسرو شیوه‌ای بی‌افکند که در نسل پس از وی با فتوح السلاطین عصامی،

تاریخی منظوم از فتح و حکومت مسلمین در هند به شیوه شاهنامه فردوسی به اوج خود رسید (احمد، ۱۳۶۷: ۱۰۶).

امیر خسرو آثار دیگری در زمینه‌های مختلف نیز تصنیف کرده است. محمدابراهیم خلیل تعداد کتاب‌های او را ۳۲ عنوان می‌داند و از این بین، به تاریخ دهلی، مناقب هند، جواهر خسروی، جواهرالبحر و اعجاز خسروی اشاره می‌کند (خلیل، ۱۳۲۳: ۱۲-۱۳). اعجاز خسروی، مجموعه‌ای عظیم از انواع مختلف مدارک، شامل نامه‌های شخصی و رساله‌هایی است که به وسیله او به دوستان یا رؤسای خود و یا برای ارضای عطش ادبی و فکری خویش نوشته شده است. برخی از این نامه‌ها همچون فتح‌نامه‌ها که اهمیت زیادی دارند، اسناد رسمی هستند. گفتنی است تعلق‌نامه را حیاتی کاشی به دستور جهانگیر (۱۰۱۴-۱۰۳۷ق) تکمیل کرد (نک: دهلوی، ۱۹۳۳: ۱۷-۱۹).

دیدگاه پژوهشگران تاریخ هند درباره آثار دهلوی

به طور کلی دیدگاه پژوهشگران تاریخ هند، چه در ایران و چه در هند، درباره آثار امیر خسرو دهلوی مثبت نیست؛ زیرا به نظر می‌رسد نگرانی و هدف اصلی وی در تألیفات خویش، شهرت و گرفتن پاداش برای اقدامات ادبی اش بوده است. طبیعی است او تنها بخش روشن تصویر تاریخ عصر خویش را ارائه دهد و دستاوردهای حامیان خویش را حتی در قالب اصطلاحات مبالغه‌آمیز تحسین کند و ناکامی‌های آنان را تفسیر و توجیه نماید. بنابراین در این پارادایم، ادبیات مورخان تابعی از شرایط سیاسی است. آثار وی عموماً دارای خطا در گزارش وقایع و فاقد تسلسل تاریخی هستند. به نوشته مهتا - از محققان تاریخ هند - وی از برخی حوادث بسیار بی‌اهمیت با شیوه تلویحی لفاظی، تصورات شعری و در قالب هنر ادبی، گزارش‌هایی خیالی ارائه می‌دهد. به نظر وی، امیر خسرو را نمی‌توان یک دروغ‌گو نامید، هرچند آنچه را که نخواسته است در آثار خود به آن اشاره کند، حذف کرده؛ ولی واقعیات را همچون برخی از مورخان دیگر وارونه جلوه نداده است (Mehta, 2002:11). ویژگی دیگر در تاریخ نگاری امیر خسرو، غلبه وجه توصیفی و اخباری تاریخ بر وجه تحلیلی و تعقلی تاریخ است.

البته این کم‌توجهی به تحلیل و تفسیر، به این معنا نیست که «توصیف خالص» وجود

دارد؛ چرا که هر توصیفی مسبوق به تفسیر است (آفاجری و همکاران، ۱۳۸۰: ۲۳). با این توضیح که وقتی مورخ خبری را برای درج در اثرش گزینش می‌کند، صرف همین گزینش، مبتنی بر نوعی تفسیر ذهنی در نزد مورخ است.

مرتضی رزم‌آرا - از محققان ایرانی - نیز همه آثار تاریخی امیرخسرو را با مضمون‌های بی‌انسجام و جسته و گریخته، نبود توالی سال‌شمارانه و فاقد دقت در جزئیات تاریخی می‌داند. به نظر وی، امیرخسرو اهل قلم بود و می‌توانست موضوعات تاریخی را با دید انتقادی و سال‌شمارانه بنگارد و شرحی پیوسته و منسجم و تحلیلی تاریخی از گذشته ارائه دهد. وی نیز همچون جی. ال. مهتا بر این باور است که انگیزه اصلی امیرخسرو تاریخ‌نگاری نبوده است؛ تاریخ نزد وی، تاریخ معاصر به شمار می‌آمده و نشان دادن توانایی ادبی، کسب شهرت و پاداش، به‌ویژه به سبب نزدیکی دربار، از جمله اهداف وی از نگارش آثارش به شمار می‌آید (رزم‌آرا، ۱۳۸۳: ۲۳-۲۵).

ویژگی این نوع تاریخ‌نگاری، پرداختن مورخ به تاریخ سیاسی و مغفول‌گذاردن جنبه‌های دیگر، از جمله اجتماع، اقتصاد و فرهنگ است. در پرداختن به تاریخ سیاسی نیز توجه اصلی به تاریخ زندگی بزرگان سیاسی و مملکتی است. این نگاه را حتی از نام کتاب‌هایی مانند *مثنوی سلطان‌نامه*، *خزائن‌الفتوح* و *مفتاح‌الفتوح* دهلوی می‌توان دریافت. دیدگاه یادشده تا حدی موجه به نظر می‌رسد؛ چرا که سیاست در تمام عرصه‌های زندگی بشر جریان دارد و بر همه جنبه‌های اجتماع اثرگذار است؛ مسئله‌ای که پوپر نیز در توجیه توجه مورخان به تاریخ سیاسی به آن اشاره می‌کند. امروزه برخی در پاسخ به این که چرا مورخان به حوزه‌ها و موضوعات دیگر تاریخی توجهی که باید و شاید نداشته‌اند، به این دلیل اکتفا می‌کنند که چون این تواریخ، توسط شاهان و با هزینه دربار تألیف و تهیه می‌شده است، مورخ ناگزیر بود تمام توجه خود را به دربار و سیاست‌های حکومت معطوف دارد و به مردم و اجتماعی که در آن می‌زیسته، بی‌توجهی نشان دهد. اما این پاسخ به نوعی اکتفا کردن به مسائل ظاهری و روبنایی است؛ علت اصلی را باید در زیرساخت‌های نظری و افق مورخان آن دوره جست که اساساً حیث التفاتی آن‌ها به موضوع تاریخ، متعلق به شأنی به نام شأن جامعه نمی‌شده است. در پارادایم معرفتی آن، جامعه شأن استقلالی نیافته بود که موضوع تاریخ‌نگاری قرار گیرد (آفاجری و همکاران،

۱۳۸۰: ۹۱-۹۲).

آنه‌ماری شیمل، امیر خسرو را درباری‌تر از نظام‌الدین اولیاء دانسته و بر این باور است که نباید این «طوطی‌هند» یا «ترک‌اله» را به دلیل وفاداری به حکام متعدد که اغلب دشمنان خونی یکدیگر بودند، سرزنش کرد؛ چرا که او به قدرت، نوعی دیدگاه ژورنالیستی داشت؛ یعنی دیدگاهی که اغلب اهل قلم شرق میانه دارای آن بودند (شیمل، ۱۳۷۳: ۲۴، ۲۶). با این حال، خطاست اگر تصور کنیم مورخان، زندگی‌ای امن و آرام داشته‌اند. آنان همچون بسیاری از رجال درباری با خطرهایی پیش‌بینی نشده مواجه بودند. اگر واژگان تملق‌آمیز آن‌ها با تشویق سلطان همراه می‌شد، موقعیت‌شان بهبود می‌یافت و اگر کلمه‌ای نسنجیده، خشم سلطان را برمی‌انگیخت، روزگارش تیره می‌شد.

نثر آثار امیر خسرو، مصنوع و متکلف است. این امر را باید ناشی از شیوه متکلف نثر دیوانی عصر او دانست که به‌ویژه در اعجاز خسروی به بالاترین حد می‌رسد. اشتغال طولانی خسرو به منصب «مصحف‌داری» در دربار پادشاهان که انشای نامه‌ها و ضبط اسناد را نیز شامل می‌شد، از علل عمده‌ای به شمار می‌رود که او را به این تکلف وامی‌داشت و به ممارست در فنون مختلف نویسندگی رهنمون می‌کرد. این شیوه سخن، بدون شک لازمه زندگی اداری وی بود. البته در اواخر عمر، با افزایش علاقه به زهد و انزوا، از شیوه تکلف‌نویسی اظهار بیزاری کرد و حتی آن را مایه «اضاعت عمر» دانست. او در کار تدوین *افضل الفوائد* که درباره ملفوظات شیخ و مرشدش نظام‌الدین اولیاء است، اسلوب ساده دوستش امیر حسن سنجری در تألیف *فوائد الفوائد* را به کار برد. با این حال، تا آخر عمر، به خدمات دیوانی اشتغال داشت و به ناچار به پادشاهان و دربار آنان وابسته ماند و تنها پس از اطلاع از رحلت شیخ و مرشد خویش نظام‌الدین اولیاء، به ترک خدمات دیوانی پرداخت و چند ماه بعد در عزلت و انزوای صوفیانه خویش در ذی‌قعدة ۷۲۵ق درگذشت (زرین‌کوب، ۱۳۵۴: ۲۳-۲۴).

با توجه آنچه گفته شد، سخن برخی چون عزیز احمد که دهلوی را فاقد هیچ‌گونه آشنایی با فن تاریخ دانسته‌اند، پذیرفتنی نیست؛ دست‌کم آن‌جا که دهلوی به تاریخ اجتماعی توجه کرده یا با دید انتقادی به اوضاع زمان خود پرداخته، ثابت می‌کند وی

نسبت به آنان که تنها به وقایع‌نگاری صرف پرداخته‌اند، به امر تاریخ‌نویسی آشنا تر بوده است. با این حال، با توجه به نگرش تأییدگرایانه او نسبت به حاکم، نمی‌توان تاریخ‌نگاری‌اش را از نوع انتقادی و آسیب‌شناسانه به شمار آورد.

نتیجه‌گیری

این نوشتار به اجمال، نخست به چستی و قلمرو تاریخ‌نگاری امیرخسرو دهلوی و سپس مبانی و اصول حاکم بر آن در اندیشه وی پرداخته و در ادامه می‌کوشد با نگاهی کلی و گذرا، پارادایم غالب در تاریخ‌نگاری هندوستان و ویژگی این نوع از تاریخ‌نگاری و همچنین تأثیرپذیری آن از مورخان ایرانی را با تأکید بر بینش و روش مورخ مطرح امیرخسرو دهلوی بررسی کند. امیرخسرو دهلوی معروف به سعدی هند، از شعرای نام‌دار اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری در هند به شمار می‌رود که باورهای وی در حوزه تاریخ‌نگاری بسیار تأثیرگذار بوده است. جلوه‌های این تأثیرگذاری، در حماسه‌های تاریخی امیرخسرو شیوه‌ای پی‌افکنند که در نسل پس از او با فتوح السلاطین عمامی به اوج خود رسید.

توجه به این نکات، یاری‌گر پژوهشگر تاریخ در دو عرصه خواهد بود؛ نخست نقد گزارش‌های مخالف واقع امیرخسرو که بیشتر در حوزه توجیه، مدح و ثنای حامیان خویش و انکار وقایع است؛ دوم، عرصه تحلیل که به پژوهشگر یادآور می‌شود او با حوادث محض روبه‌رو نبوده، بلکه با گزارش‌هایی از حوادث (توجیه، مدح و ثنای حامیان خویش) مواجه است که از صافی ذهن یک باورمند عبور کرده‌اند. از این‌رو در تحلیل و داوری خود باید نهایت احتیاط را داشته باشد تا از مرز انصاف و اعتدال خارج نشود.

از دهلوی آثار درخور توجهی در ادبیات، تاریخ و الهیات بر جای مانده است. بنا به برخی اقوال، تعداد آثار وی حتی به حدود یکصد اثر نیز می‌رسد، ولی آثار به جا مانده از او، کمتر از یک‌سوم این تعداد است. او که به زبان‌های فارسی، عربی و هندی تسلط داشته، بیش از شش کتاب تاریخی منظوم و مثنوی نگاشته است. ورود وی به حیطه تاریخ‌نگاری به دستور و برای پادشاهانی بوده است که در دربار آنان به عنوان «امیر» و «منشی» خدمت کرده است. وی به هفت پادشاه در دو سلسله حکومتی خلجیان و

تفلق شاهیان که گاه دشمنان خونی یکدیگر بوده‌اند خدمت نموده و برخی او را بدین سبب، مورد سرزنش و توبیخ قرار داده‌اند و آثار وی را فاقد دقت و حقیقت تاریخی برشمرده‌اند.

امیر خسرو مورخی حرفه‌ای نبوده و خود وی نیز چنین ادعایی نداشته است. همچنین وی تاریخ را ذیل ادبیات مطالعه و تبیین می‌کرده و این مهم‌ترین ضعف بینش تاریخنگاری اوست. در تعلیل غلبه وجه توصیفی در تاریخنگاری وی و این‌که کمتر به چون و چرا در علت‌یابی وقایع و جریان‌های تاریخی توجه می‌کرده، باید از نوعی «جبر تاریخی» یاد کرد. بدین ترتیب، بینش و روش وی در نگارش تاریخ عمده این دوره ذیل پارادایم غالب در تاریخنگاری سرزمین‌های اسلامی قرار می‌گیرد.

قصد دهلوی، تنها تاریخنگاری، یعنی ثبت وقایع تاریخی برای عبرت‌گیری سلطان از آن وقایع است. از نظر وی، تاریخ، علمی است که پادشاهان باید بدانند. او اهداف دیگری نیز از نگارش کتاب‌های خود دارد که شیوه نگارشی‌اش را تحت تأثیر قرار داده است. هدف اصلی دهلوی در کنار این اهداف و منافع شخصی، نگارش کتابی شبیه کتاب‌های اندرنامه‌ها به قصد تهذیب و تربیت ممدوحش و یا طبقه حاکمه بوده است. بنابراین، برای رسیدن به مقصود، از انواع داده‌های تاریخی و غیرتاریخی استفاده کرده است. تنوع مطالب موجود در کتاب‌های دهلوی، از تنوع در اهداف وی حکایت دارد. با توجه به دسترسی او به اسناد و مدارک و سفرهای متعدد به نواحی مختلف هند، می‌توانست تاریخ هند در دوره اسلامی را مفصل‌تر و بر اساس توالی تاریخی و بدون انشای مصنوع و متکلف به رشته تحریر درآورد. با این حال، آثار و جایگاه وی در تاریخ‌نگاری هند، اهمیتی بسزایی دارد؛ زیرا پیش از او، تنها سه اثر تاریخی چچ‌نامه، تاج‌المآثر و طبقات ناصری نگارش یافته بود و تاریخ‌نگاری امیر خسرو در تکوین وجوه مختلف زندگی اجتماعی ساکنان شبه‌قاره و مناسبات حکام، امراء و وزراء، به‌ویژه در دوره سلاطین دهلی، نقشی اساسی داشت.

منابع

- آرام، محمدباقر (۱۳۸۶ش) *اندیشه تاریخ‌نگاری عصر صفوی*، تهران، امیرکبیر.
- آفتاب، اصغر (۱۳۶۴ش)، *تاریخ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان*، لاهور، بینا.
- آقاجری، هاشم و همکاران (۱۳۸۰ش)، *تأملاتی در علم تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی*، به کوشش: حسن حضرتی، تهران، نقش جهان.
- اته، هرمان (۱۳۸۲ش)، *تاریخ ادبیات فارسی*، ترجمه: رضازاده شفق، تمدن، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- احمد، عزیز (۱۳۶۷ش)، *تاریخ تفکر اسلامی در هند*، ترجمه: نقی لطفی و محمدجعفر یاحقی، تهران، انتشارات کیهان و علمی و فرهنگی.
- استوری، چارلز امبروز (۱۳۶۲ش)، *ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری*، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- بداوانی، عبدالقادر (۱۳۸۰ش)، *منتخب التواریخ*، تصحیح: مولوی احمدعلی صاحب، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- تاج‌بخش، احمد (۱۳۷۶ش)، *تاریخ و تاریخ‌نگاری*، شیراز، نوید شیراز.
- تهرانی، آقابزرگ (۱۳۵۵ق)، *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، نجف، دارالکتب العلمیه.
- جامی، مولانا عبدالرحمن (۱۳۶۷ش)، *بهارستان*، تصحیح: اسماعیل حاکمی، تهران، انتشارات اطلاعات.
- جوزجانی، منہاج سراج (۱۳۶۳ش)، *طبقات ناصری*، تصحیح: عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب.
- حضرتی، حسن (۱۳۸۰ش)، *تأملاتی در علم تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی*، به اهتمام: حسن حضرتی، تهران، نقش جهان.
- خاقانی، بدیل بن علی (۱۳۶۲ش)، *دیوان خاقانی*، به کوشش: دکتر ضیاءالدین سجادی، تهران، کتاب‌فروشی زوار.
- خلیل، محمدابراهیم (۱۳۲۳ش)، «امیرخسرو بلخی مشهور به دهلوی»، *مجله آریانا*، شماره ۱۹.

- خوافی، احمد بن جلال‌الدین محمد (۱۳۴۱ش)، *مجمعل فصیحی*، مقدمه، تصحیح و تحشیه: محمود فرخ، مشهد، کتاب‌فروشی باستان.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۶ش)، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، سخن.
- دهلوی، امیرخسرو (۱۳۶۸ق)، *نه سپهر*، کلکته، بیست مشن پریس.
- _____ (۱۹۳۳م)، *تعلق‌نامه*، اورنگ‌آباد، مطبعه اردو.
- _____ (۱۹۵۳م)، *خزائن الفتوح*، کلکته، اشیانک سوسایتی اف بنگال.
- _____ (۱۹۷۶م)، *قران السعدین*، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- رزم‌آرا، مرتضی (۱۳۸۳ش)، «نگاهی به مورخان هند میانه»، *آیینه پژوهش*، شماره ۸۵.
- روزنتال، فرانتس (۱۳۶۶ش) *تاریخ‌نگاری در اسلام*، ترجمه: اسدالله آزاد، مشهد، آستان قدس رضوی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۵۴ش)، «امیرخسرو دهلوی، شاعر و منتقد»، *مجله ادبیات و زبان‌ها*، شماره ۴.
- سدارنگانی، هرامل (۱۳۴۵ش)، *پارسی‌گویان هند و سند*، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۳۸ش)، *تذکره الشعراء*، تهران، کلاله خاور.
- السیهرندی، یحیی بن عبدالله (۱۳۸۲ش)، *تاریخ مبارک‌شاهی*، تهران، اساطیر.
- شیمیل، آنه‌ماری (۱۳۷۳ش)، *ادبیات اسلامی هند*، ترجمه: یعقوب آژند، تهران، امیرکبیر.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸ش)، *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی از اوایل قرن هفتم تا پایان قرن هشتم هجری*، تهران، فردوس.
- فرشته، محمدقاسم (۱۳۳۳ق)، *تاریخ فرشته*، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کوفی، علی بن حامد (۱۳۸۴ش)، *فتح‌نامه سند معروف به چچ‌نامه*، تصحیح: داوود پوته، تهران، اساطیر.
- مرتضوی، خدایار (۱۳۸۶ش)، «تبیین روش‌شناسی اندیشه سیاسی از منظر کوئنتین اسکینر»، *پژوهش‌نامه علوم سیاسی*، شماره ۱.
- مشار، خان‌بابا (۱۳۳۷ش)، *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*، تهران، بنگاه ترجمه و

- نشر کتاب.
- معین، محمد (۱۳۳۱ش)، «امیر خسرو دهلوی»، مجله تحقیقات تاریخی، شماره ۸۳.
- منزوی، احمد (۱۳۰۴ش)، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، تهران، نشر کتاب.
- _____ (۱۳۴۸ش)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- _____ (۱۳۷۴ش)، فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- میرخورد کرمانی، محمد بن مبارک (۱۳۹۸ق)، سیر الاولیاء: در احوال و ملفوظات مشایخ چشت، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- نظامی، تاج‌الدین حسن (۱۳۶۷ش)، تاج‌المآثر، تصحیح: سید امیرحسین عابدی، دهلی‌نو، مرکز تحقیقات فارسی.
- نفیسی، سعید (۱۳۰۸ش)، «امیر خسرو دهلوی»، مجله ارمغان، شماره ۸ - ۹.
- نوزری، حسینعلی؛ خداقلی مجیدپور (۱۳۸۹ش)، «روش‌شناسی مطالعه اندیشه سیاسی: متدولوژی کوئنتین اسکینر»، فصل‌نامه تخصصی علوم سیاسی، شماره ۱۱.
- نوشاهی، عارف (۱۳۶۷ش)، «ترجمه‌های متون فارسی به زبان‌های شبه‌قاره پاکستان و هند»، فصل‌نامه دانش، اسلام‌آباد، رایزن فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، شماره ۱۴.
- والدمن، مریلین (۱۳۱۱ش)، زمانه، زندگی و کارنامه بی‌هقی، ترجمه: منصوره اتحادیه (نظام‌مافی)، تهران، نشر تاریخ ایران.
- Mehta, J.L (2002), *Advanced study in the history of medieval India*, New Delhi.